

Kvarnställe traditionsrik boplats

Runt om i bygderna står gamla byggnader och minner om tider som gått. Alla har de ett stycke historia mellan de fyra väggarna, rika på minnen från svunna generationer av ett strävsamt släkte. En del byggnader har tjänat ut sin tid och står nu som ödegårdar och väntar på sin förgängelse. Andra åter revs för länge sedan o. endast en stenhög minner om dem. Dock finns det en och annan gammal byggnad som liksom får något av saga och tradition över sig att bära med sig in i vår tid. Kanske det rentav ibland stundar till en ny blomstringstid genom omständigheternas sällsamma spel. En sådan traditionsrik boplats för mänsklig verksamhet är den gamla Åby Nykvarn invid tranåsvägen i St. Åby i Östergötland.

Det är en sådan där riktigt solvarm septemberlördag med hög och klar luft vi gör ett besök i kvarnen. Stilla ligger den gamla kvarndammen och speglar boningshuset och de första gula löven singlar över dess yta. Dammluckan är stängd och överloppsvattnet söker sig vidare ner genom det gamla fallet över ett mossigt stämbord. Ett par grönblåskimrande trollsländor jagar insekter över dammens natebevuxna yta. Solvärmen känns skön här i dalen, där ån flyter fram omgiven av skog som ger lä och skydd. Ulliga moln står rakt i syd över sägen i Kroxerud, några hundra meter längre upp vid ån, och ett par reaplan drar upp ett linjemönster i den tunna och kalla luften. I kvarnen står allt stilla, men sädessäckar i imponerande antal talar om idogt arbete.

Här residerar mjölnare Folke Johansson med fru Linéa och de två barnen i sitt eget lilla rike.

Låt oss medan vi går husesyn, lyssna till den gamla kvarnens historia, så långt det nu går, ty det mesta av dess öden kanske ligger så långt avlägset att vi ej förmar spåra upprinnelsen.

Den nuvarande kvarnen byggdes omkring 1860 på en gammal grund, där tidigare Åby Enbladiga Sågqvarn fanns. Denna sågqvarn hade långt tillbaka i tiden tillhört kungl. majt. och kronan, som det står i de gamla gårds-papper och köpebrev som hr Johansson har i sin ägo.

Det stod en kvarn vid den övre dammen där Kroxeryds såg nu ligger. Den kvarnen brann under mitten av förra århundradet och mjölnaren brann inne. Kanske det var vidskepelse med i spelet, så man vågade inte återuppbygga kvarnen på samma plats. Nåväl, när kvarnen låg vid Kroxeryd tillhörde den i äldre tid Vadstena slott.

Dåtida stormän insåg att varhelst det fanns ett vattenfall, så betydde det energi, dit förlades kvarnar och dem ville man kontrollera såväl som sågarna vilka förädlade timret. Genom att kontrollera kvarnarna så fick mjölnaren ofta uppgiften att avkräva bonden skatt genom att ta en del av säden i mät för skatt åt kronan eller vem det nu var av de maktägande som ansåg sig ha rätt till att uppbära skatt. Ja, det var till och med belagt med tio riksdalers böter om man vid husundersökning hos bonden hittade en handkvarn i hans ägo, säger mjölnare Johansson.

Det var när kvarnen flyttades ner till sin nuvarande plats och efterträdde den Enbladiga sågqvarnen som den fick namnet Nykvarn. Folke Johansson tar fram en karta över kvarnens ägor och där står prydligt präntat på det mycket gamla och grova papperet: "Utdrag af Chartan Öfer Västra Åby By uti Östergöthland Lysings Härad

och Stora Åby Sokn Författad efter Ordres år 1700 af Lantmäteri Contoret år 1813 af Birger Blomenberg". Det framgår av kartan att tomten som har beteckningen nr 79 är cirka "69.657 Qvaderatalnar".

Ett vågar man nog slå fast, att vi här har att göra med en plats och en verksamhet som kanske går långt ner i medeltiden.

Intressant kopparfynd.

För några år sedan gjorde Folke Johansson ett intressant fynd då han grävde i ett potatisland som ligger ett tiotal meter från kvarnen. Han hittade nämligen två stycken kopparbrickor och båda var av en enkronas storlek. Å den ena står stansat 1581 med gammal siffertyp. Den andra har mer moderna siffror och där står ingraverat (eller kanske det också är stansat in i kopparen) siffrorna 2.77 och under siffrorna finns ett vikingaskepp under fulla segel. Båda brickorna har ett hål i kanten varför de troligen har varit uppträdda på en tråd eller ett snöre. Identitetsbrickor? Amuletter? Satt de som någon märkning kring någon mjölsäck? Hade kanske någon soldat brickan om halsen någon dag då man skulle eskortera en spannmålsfora från kvarnen. Naturligtvis står fältet här fritt för vilka antaganden som helst men ett är säkert, kvarnplatsen har gammal hävd.

Kvarnen också bostad.

Den mjölnare som först arbetade i den återuppbyggda kvarnen på 1860-talet, hade också sin bostad i kvarnen. När man kommer in i kvarnen i markplanet, så ser man till vänster om porten en dörr som leder in till det forna köket. Den gamla öppna spisen finns bevarad och i ett hörn står ett antikt skåp. I skåpet finns ett fack för varje familjemedlem att ha sitt matbestick förvarat i.

— Det skåpet har jag haft många spekulanter på för det är en raritet, säger mjölnaren, men han säljer det inte, ty han liksom tycker att skåpet hör kvarnen till.

I kvarnens övervåning rätt ovan köket låg förr mjölnarens "finrum", en mindre kammare. Även här fanns en murad spis av den öppna typen och i dessa utrymmen uppfödde och fostrade dåvarande mjölnaren och hans gumma tio barn!

För några år sedan kom en gammal man hit och frågade om han fick se sig omkring i kvarnen, säger mjölnare Johansson. Han var från finspångstrakten och kunde väl vara 80—85 år. Han gick här tyst och såg sig omkring. Till slut sade han med djup gripenhet och tårade ögon:

— Ja, nu måste jag tro mor, det är verkligen sant det hon sade om hur trångt här var. Den gamle mannens moder var nämligen en av de tio mjölnarungar som växte upp i kvarnen under mitten av förra århundradet och hon hade berättat för sin son om sitt barndomshem.

När man går husesyn och börjar i kvarnens nedre del under den gamla byggnaden, så finner man mycket från den tid då ännu vattenhjulen drev maskineriet. I golvet finns den gamla hjulgraven kvar där drivkraften från de stora vattenhjulen, vilka var två till antalet, överfördes av den stora grova hjulstocken till drev och kopplingar. En avsåg hjulstock från den äldre kvarnens dagar står som bärpelare mitt på golvet och håller upp spismurar-na ovanför i det gamla köket.

Under senare år har naturligtvis kvarnens maskinpark moderniserats men av det gamla har åtskilligt fått stå kvar. I borte väggen syns än i dag de två hål varigenom mjölnaren kunde reglera vattentillförseln för skovelhju-

len ute i vattenhjulshuset. I trappan har flera generationer mjölnare och bönder lämnat sina fotsteg kvar genom den nerslitning som syns i trappstegen, vilket man märker då man skall upp i kvarnens övre regioner.

Mödosamt dammbygge.

Intressant är att se med vilken möda man har byggt upp den gamla dammvallen. Den består av idel stenblock placerade på hälleberget, ty hela forsnacken gick över berggrund den dagen för länge sedan, då ån ännu var fri i sitt lopp. Fördämningen är sina modiga fem meter tjock o. tätad på insidan genom att plank satts ned i dammens bottenlam. Bakom planket står muren som stadigt stöd. På nersidan av vallen ligger ett mäktigt flyttblock och mjölnare Johansson visar hur man en gång, troligtvis med bergskrut, har sprängt bort ett par hörn av blocket.

Den gamla vattenrännan som fordom höll två stora hjul i gång är i stort sett densamma i dag som för en mansålder sedan. Den har naturligtvis underhållits för att bestå. Men i dag finns inte längre vattenhjulen kvar.

Folke Johanssons far köpte kvarnen år 1906, så mjölnaren är född uppe i stugan vid kanten av kvarndammen.

— Det är en ren slump att stugan ligger just här, säger han. För det är nämligen så att när en föregående ägare tyckte det var på tiden att flytta ut ur kvarnen så byggde han stugan. Men eftersom det förut hade legat ett kvarnstall uppe vid dammen och stengrunden efter detta ännu var kvar, var det helt naturligt att utnyttja den grunden.

Kvarnen central plats.

I äldre tider gick vägen tätt förbi kvarnen och delvis finns den ännu kvar. Den gick då endast fram till Store-

rydsberget, en km. söder om kvarnen. Dit gick posten och dit kom bönderna på sina hästar utefter ridstigarna för att hämta posten var och en till sin by. Än i dag ser man spår efter dessa ridstigar.

Runt om kvarnen låg i äldre tider en bygd mycket mer befolkad än vad nu är fallet. Den gamla kvarnen har betjänat många gårdar. Hit kom man från Bonneryd, Hälla, Ingabola, Pelarebo, Bro och många, många fler. Men än i dag går den gamla kvarnen för fullt.

Men en kvarn kan inte drivas på endast traditioner, det är visst och sant, även om det är intressant och roligt att den finns där. Nej en kvarn måste vara rustad efter tidens krav också. Nykvarn har en modern maskinpark, vilket väl bidrar till att den försvarar sin plats i bygden. Maskinparken upptar en valsstol av tysk fabrikat, ett par stenar av modern typ, en havrekross, en triör för utsädesrensning, en betningsmaskin och en kombinerad spets- och skalmaskin.

Året runt finns numera arbete även om det mesta arbetet blir höst och vår. Under vinterhalvåret mal stenarna sin gamla välkända sång till ackompanjemang av forsen. Då mals mjöl till både foder och brödföda. Så har då åter en tid av aktivitet och full sysselsättning nått den gamla kvarnen, där kanske en gång dess föregångare "Stora Åby Enbladiga Sägqvarn" hade besök av någon av gamle kung Göstas knektar som skulle bevaka hemfrakten av skattemälden.